

BYGG NADS VÅRD

FÖNSTER

Fönsterglas var i äldre tider dyrt och måste importeras från utlandet. I Sverige kom glas-tillverkning i större omfattning igång mot slutet av 1600-talet och glasade fönster började bli mer vanliga under 1700-talet. De äldsta glasfönstren hade små rutor sammanfogade med blyspröjsar. När rutorna under 1700-talet kunde göras större användes träspröjsar. Kitt användes inte utan glaset satt i skårar i spröjs och bågar.

Under 1800-talet och framåt blev det sexdelade fönstret en allmänt förekommande fönstertyp, liksom det fyrdelade. Glasens proportioner var stående, dvs höjden var

större än bredden. Glaset sattes fast i bågen med stift och kitt.

Husen fick under 1800-talets senare del, särskilt i städerna, allt större takhöjd och fönster med tvärpost (losholz) blev nu vanliga. Tvärspröjsen i underbågen blev överflödig efter 1870-talet eftersom man kunde tillverka större glasrutor. Under 1800-talets andra hälft finner vi de mest överdådiga lövsågerier i fönsteromfattningarna, den så kallade snickarglädjen.

Löstagbara innanfönster är en traditionell metod att förbättra fönstrens värmeisolering. En extra fönsterbåge sattes in under vinter-

halvåret. För att täta och motverka kondens placerades fönstervadd mellan bågarna och innanbågen klistrades igen med pappersrem-sor. Ytterbågen tätades ej.

Det första svenska patentet för kopplade fönster kom 1889. Användningen av dessa spred sig ganska snart och blev vanlig framför allt i städernas stenhusbebyggelse. De tidiga kopplade fönstren var oftast utåtgående utom i bottenvåningen där de ofta var inåtgående. Därefter har de i huvudsak varit utåtgående. Fönster med enkla båggar tillverkades in på 1920-talet, framför allt på landsbygden.

Byggandet kring sekelskiftet innebar att man gick ifrån de traditionella byggnadsformerna, där bland annat symmetrin i fasad och planlösning var viktig. Även fönstren gavs annorlunda utseende, exempelvis tredelade fönster eller småfönster med spetsiga överstycken.

Jugendperioden på 1910-talet har främst präglats stads- och villabebyggelsen. Ett typiskt fönster från denna tid kan ha tätspröjsad överdel men hela rutor i underdelen. Under nationalromantiken, vilken avlöste jugendperioden, användes olika fönsterstorlekar och utseenden men vanligast var de mångspröjsade fönstren.

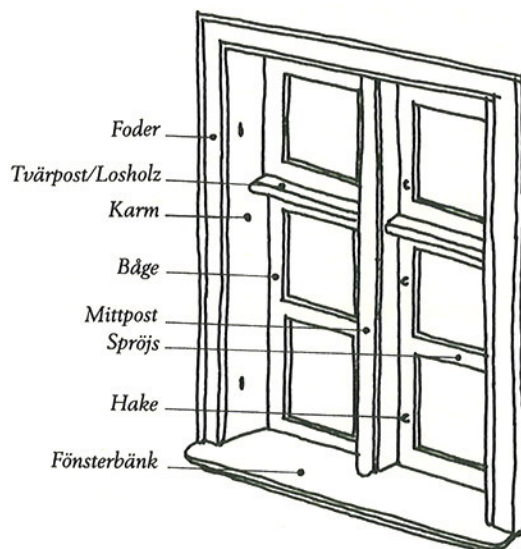
Under 1920-talets klassicism kom åter fönstret med sex glasrutor till användning, såväl i stadsbebyggelsen som i egnahemsbebyggelse.

Under 1930-talet slog funkisen igenom med ett mycket förenklat formspråk. Kopp-lade fönster med två och tre lufter blev den dominerande fönstertypen ända in på 1950-talet.

De senaste decenniernas byggnader karaktäriseras av stora hela fönsterytor utan mittpost och så kallade panoramafönster i vardagsrummen. Under de senaste tio åren är de försedda med treglas för att klara de höjda isoleringskraven. Fönster med spröjs (oftast en lös sådan) har fått en renässans under 1980-talet.

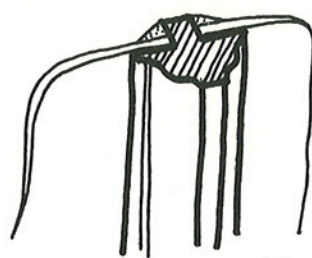
Fönstrets delar

Fönstrets placering och utseende bestämmer mycket av ett hus karaktär. Byte till en annan fönstertyp kan fullständigt förändra en byggnad. Även foder och spröjsverk är viktiga. De

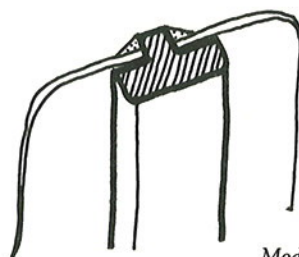

är ofta anpassade till byggnaden och en del av den arkitektoniska utformningen. Är man intresserad och kunnig i kulturhistoria kan fönstrets olika detaljer berätta mycket. Det är till exempel möjligt att tidsbestämma delarna genom dess utformning.

Fönstrets alla delar var tidigare profilerade. Spröjsar och mittposter upplevs som smalare än vad de är genom det rika skuggspelet. Moderna fönstersnickerier är med få undantag helt of profilerade och får en mörk och skarpt markerad skugga.

Äldre spröjs

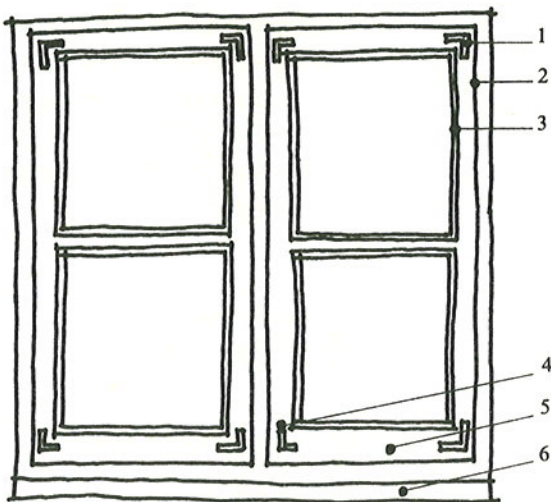
Modern spröjs

Fönsterfodret skall täcka skarven mellan karm och vägg. Det har också en estetisk funktion och är invändigt alltid profilhyvlat. De allra äldsta är breda med en relativt enkel kantprofil samt av kraftig dimension. På 1700-talet får de en mjukt rundad profil medan 1800-talets foder är tunnare och har en rikare profilering med skarpare kanter.

Var rädd om de gamla glasen! Betrakta dem som antikviteter – glas av denna typ går inte längre att få tag på. Med sin ojämna yta speglar de dagsljusets växlingar på ett levande sätt, vilket moderna glas inte gör eftersom de är så plana.

Renovering

Ett äldre fönster tycks ibland värre skadat än vad det egentligen är. Virket som användes vid dess tillverkning höll hög kvalitet. Det var utvalt kärnvirke som var motståndskraftigt mot röta. Att byta ut skadade partier underlättas av att fönstren inte är limmade utan sammanfogade med tappar och pluggar.

1. Sönderrostade hörmbeslag
2. Otäthet mellan båge och karm
3. Kittet borta
4. Torksprickor och röta i bågens hörn
5. Röta i understycket
6. Rostiga fönsterbleck

Ofta kan en vanlig ommålning räcka, men förutom flagande färg är de vanligaste skadorna rötangrepp på bågens nedre del och eventuellt också på karmbottenstycket. Bågens överdel kan också vara uttorkad av sol. Om du inte kan reparera själv kan du låta en snickare byta ut de skadade delarna. Firmor som renoverar fönster blir allt vanligare.

Kortfattat går en mycket ambitiös fönsterrenovering till på följande sätt. Beskrivningen omfattar en total översyn men oftast behöver man bara genomföra vissa delar av den. Bågarna lyfts av och alla beslag skruvas loss. Dessa befrias från färg, och om man vill kan de också rostskyddas genom att de hettas upp och sedan doppas i linolja. Före slutmålningen stryks de med blymönja. Före andra arbeten på bågen måste glasen tas bort. Om kittet inte går att avlägsna med stämjärn kan en kittlampa med infravärme användas som löser upp kittet. Karm och båge befrias från färg med varmluftspistol. Därefter är det dags att göra eventuella utbyten av skadade delar. Sätt sedan tillbaks glasen och grunda kittfalsen med linolja eller shellack för att hindra uttorkning av kittet.

Måla med linoljefärg, det är en beprövad färgtyp som fungerar bra. Använd inte plastfärg. Grunda med en blandning av linolja och terpentin (50/50) samt litet zinkvitt. Måla karm och båge, men också kittet och någon millimeter in på glaset. Var varsam med kulörvalet. Äldre färglager kan lätt skrapas fram med en vass kniv och på så sätt kan man se hur fönstret har varit målat tidigare. Vitt är den vanligaste fönsterfärgen, men även grått, ockragult, rödbrunt, brunt och grönt har förekommit, de senare ibland på hela omfattningen men också enbart på fönsterbågarna.

Till fönstret hör också beslag och hakar. Ta tillvara dessa när fönstren renoveras. De är viktiga för fönstrens utseende. Hörnbeslag finns ännu att få tag på i en väl sorterad järnhandel. Beslag av äldre typ är dock mycket svåra att få tag på idag.

Förutom de arkitektoniska och kulturhistoriska vinsterna med fönsterrenovering kan

det också innebära en ekonomisk vinst. Vid beräkning av den totala kostnaden för nya fönster bör kringarbeten vid insättningen också medräknas.

Fönsterbyten sker också av isoleringsskäl. Har man redan kopplade fönster är detta inte nödvändigt, det kan ofta räcka med att renovera fönstren och se till att de tätas ordentligt med tätningslister. Enkla fönster kan också bli fullgoda om de kompletteras med innanfönster. Det kan vara de äldre innanfönstren eller nytillverkade. Isolerglas kan sättas i den nya innånågen. Med traditionella innanfönster får man ett värde på ca 2,6 W/m²C och med isolerglas i innerbågen kan man uppnå ett teoretiskt k-värde på 1,8. Nya innerbågar kan sättas på gångjärn för att förenkla såväl hanteringen som möjligheten att öppna fönstret. Innerbågen skall tätas på ett eller annat sätt annars immar fönstret igen.

Om fönstren ändå byts – se till att behålla den befintliga fönsterstorleken och spröjsindelningen. Mät yttermått (höjden och bredden) på de befintliga fönsterbågarnas utsida. Dessa är de helt avgörande måtten om man önskar ett fönster likt de befintliga. Välj sidohängda utåtgående fönster, behåll den fasta mittposten och se till att få fast genomgående profilerad spröjs i ytterrutan. Ta er tid att titta på de nya fönstren och beställ aldrig fönster ni inte har sett i verkligheten.

En byggnad bör underhållas med sådana metoder att de inte försvårar ett framtida underhåll. Ansvaret för en god byggnadsvård vilar på den enskilda fastighetsägaren.

Alla byggnader bör byggas om varsamt så att kulturhistoriska och arkitektoniska kvalitéer bevaras. Det är genom intresse och engagemang hos den enskilda fastighetsägaren och projektören som det kulturhistoriska arvet kan förvaltas och byggnadstraditionen kan leva vidare.

Kommunens byggnadsnämnd kan ge besked om bygglov krävs eller om speciella restriktioner för ombyggnad gäller. Kommunens bygglovarkitekt kan ge praktiska råd i ombyggnadsfrågor.

Vid förändring av byggnader som är skyddade enligt kulturminneslagen, så kallade byggnadsminnen, krävs tillstånd av länsstyrelsen.

Länsmuseet och andra museer hjälper till med byggnadsantikvarisk rådgivning till såväl fastighetsägare, projektörer som hembygdsföreningar.

Litteratur:

Fönster, historik och råd vid renovering. Riksantikvarieämbetets rapport RAÄ 1988:1.

Fönster & balkonger vid ombyggnad. Stockholms byggnadsnämnd 1987.

Så renoveras torp och gårdar. Hidemark m fl ICA-förlaget 1982.

Stenhusen 1880–1920, varsam ombyggnad. Engdal/Dranger Isfält. Byggnadsrådet 1983.

Gode råd om vinduer i eldre hus. Forskingen til fortidsminnesmerkers Bevaring. Oslo 1982.

Informationsbladet

är framställt inom ramen för ett samarbetsprojekt mellan museerna i västra Sverige och Nääs hantverkscentrum. Bladet är redigerat av arkitekt/antikvarie Margareta Hallin vid Älvsborgs länsmuseum.

Text och illustrationer:

Antikvarie Tomas Brandt vid Bohusläns museum.

Foto:

Ola Eriksson, Älvsborgs länsmuseum.

Lay-out:

Arkitekt Olof Antell, Stockholm och arkitekt/antikvarie Margareta Hallin vid Älvsborgs länsmuseum.

Distribution och abonnemang:

Nääs hantverkscentrum
Nääs slott, Södra flygeln
448 00 FLODA, tel. 0302-304 44

Utgivare:

Älvsborgs länsmuseum
April 1990